

Назаров Х.Т., Самарқанд давлат университети

Халилов Х.Т., Қоракулчилиги ва чўл экологияси илмий-тадқиқот институти

Жўраев Ж.С., Самарқанд давлат университети

Муминжонова С., Самарқанд давлат университети

**НУРОТА ТОҒ ОЛДИ ЛАНДШАФТЛАРИДА ЯЙЛОВЛАР ИНҚИРОЗИНИНГ
ОЛДИНИ ОЛИШ МАСАЛАЛАРИГА ОИД.**

Аннотация: Мақолада Нурота адирлари яйловларининг инсон фаолиятининг таъсири натижасидаги кучли инқирозга учраганлиги ва инқироз жараёнларининг олдини олиш ҳамда яйловлар ҳолатини яхшилашда истиқболли яйлов ўсимликларидан фойдаланиш масалалари баён қилинган.

Калит сўзлар: Адир, табиий яйлов, сунъий яйлов, буталар, ярим бутлар, кўп йиллик ўтлар, фитомелиорация.

Nazarov X.T, Samarkand State University

Khalilov X.T, Research Institute of Karakul and Desert Ecology

Juraev J.S, Samarkand State University

Muminjanova S., Samarkand State University

**ON THE ISSUES OF PREVENTING THE PASTURE CRISIS IN NUROTA
MOUNTAIN LANDSCAPES.**

Annotation: The article describes the severe crisis of the pastures of the Nurata hills as a result of human activities and the use of promising pasture plants to prevent crisis processes and improve the condition of pastures.

Keywords: Adir, natural pasture, artificial pasture, shrubs, semi-shrubs, perennial grasses, phytomelioration.

Мавзунинг долзарблиги: Чўл ва адир яйловлари Республикамиз яйлов фондининг асосий қисмини ташкил этиб унда чорва моллари йил давомида боқилади.

Маълумки чорва моллари йиллик озуқа захираларининг 65-75 фоизи доирасида фойдаланган тақдирдагина яйлов ўсимликлари мўтадил қайта тикланиш ва ҳосил тўплаш қобилятига эга. Бу жараёнининг бузилиши эса ўт-ўланларнинг

сийраклашишига, ўз уруғи, куртакларидан қайта тикланишнинг кучсизланишига, оқибат натижада яйловлар махсулдорлигининг камайишига олиб келади. Шунингдек, табиий яйловлар хосилдорлиги об-ҳаво шаройтлари билан бевосита боғлиқ бўлиб, нафақат йиллар балки йил мавсумлари бўйлаб ҳам ўзгариб туради. Чунончи, яйловдаги озуқа миқдори қиш мавсумига келиб 2-2,5 маротаба камаяди. 100 кг озуқаси таркибида баҳорда 70-80 озуқа бирлиги мавжут бўлса, қиш мавсумида бу кўрсаткич 18,3 % дан ортмайди. Бундай салбий ҳолатлар аҳоли нисбаттан зич яшайдиган адир минтақасида кўпроқ кузатилмоқда. Бунинг асосий сабаби аҳоли сонинг ортиб бориши ва шунга боғлиқ равишда антропогин соннинг кучайиши билан боғлиқ. Чорва моллари сонинг тобора ортиб бориши ҳамда тартибсиз боқилиши бута ва ярим бута ўсимликларининг хўжалик эҳтиёжлари учун аёвсиз ишлатилиши, ҳар-хил техногин омиллар туфайли инқироз жараёнлари кундан-кунга кучаймоқда. Шу боис инқироз жараёнларининг олдини олиш учун яйлов ҳолатини яхшилаш ва хосилдорлигини оширишга қаратилган фитомелиоратив тадбирларни амалга ошириш ўта долзарб муаммоларданбири ҳисобланади.

Тадқиқот манбаи ва услублари. Тадқиқот манбаи сифатида Нурота адирларининг оч бўз тупроқлари, эфемер-эфемероид типли яйлов майдонлари, шунингдек бута ярим буталар ва кўп йиллик ўтлардан иборат истиқболли фитолиморантлар танланди.

Режалаштирилган дала тажрибалари биометирик ўлчовлар, озўқа заҳиралари тўплаш жараёни ва бошқа туркум масалалар ўсимликшунослик геоботаникада умум қабул қилинган. Услуб (1) дан фойдаланиш асосида амалга оширилди.

Тадқиқот натижалари ва уларнинг тахлили. Тадқиқотлар Нурота тоғ тизмаларининг тоғ олди майдонларида олиб борилди, Нурота тоғлари Помир-Олой тоғ тизмасининг энг ғарбий қисми ҳисобланиб, улар шимол ва шимолий-ғарбдан Қизилқум чўли билан чегарадош, шарқда эса Туркистон тизмаси билан қўшилган. Иқлими кескин континентал ва қурғоқчил куп йиллик ўртача ҳарорат 13,8⁰С бўлиб ўзгарувчан абсолют максемум +46,7⁰С ва абсолют минимум -24⁰С атрофида қайд этилган. Ўртача кўп йиллик ёғингарчилик миқдори 206 мм бўлиб асосан қиш ва

баҳор мавсумларида кузатилади. Ҳавонинг йиллик ўртача нисбий намлиги 35,4 % ни ташкил этади.

Нурота адирларининг тупроғи оч ва типик буз тупроқлар бўлиб, унда майда заррали соз ва пишиқ таркибли ётқизиклар тупроқ ҳосил қилувчи жинслар ҳисобланади.

Ўсмиликлар қоплами асосини ранг, қўнғирбош, читирлар, нўхатак, ялтирбош, арпағон, карралар, қиркасоч, қўзиқулоқ, шувоқлар, янтоқ ва чорва моллари томонидан қониқарсиз истеъмол қилинадиган исирик аччиқмия ва бошқалар ташкил этади.

Нурота тоғ тизмаларига кирувчи Оқтоғ тоғ олди майдонларида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, тоғ этакларидаги қишлоқлар аҳолисининг кўпайиши уларда чорва молларининг кўпайишига сабаб бўлмоқда, натижада чорва моллари яйловда мол боқиш сиғимига нисбаттан 4-5 маротаба ортиқ боқилмоқда. Бу ҳолат яйловларда кучли инқироз жараёнларини келтириб чиқармоқда. Ушбу масалага аниқлиг киритиш учун ушбу ҳудудда 4 йил давомида табиий яйловлар ҳосилдорлигини аниқладик. Бута, ярим бута, йирик пояли утчил турлар ҳосилдорлигини аниқлаш учун "Трансект" услубидан утчил ўсимлик турлари ҳосилдорлигини аниқлаш учун майдончалар (1x1 м миқ рамкачада) услубидан фойдаландик. Тадқиқотлардан маълум бўлдики ўртача қум йиллик 3,0 ц/га ни (қуруқ хашак ҳисобида) ташкил этди. Ушбу ҳудудда чорва молларининг қишлоқлардан бир кунлик узоқлашиб бориши 6 км ни ташкил этади. Чорва моллари кун буйи яйловда боқилади ва кеч бўлгач қишлоққа хайдаб келинади шунингдек чорва молларининг энг кўп боқиладиган қисми қишлоқларга яқин 2-3 км масофадаги яйловлар ҳисобланади. Ушбу майдонларнинг ўртача кўп йиллик ҳосилдорлиги эса бор йўғи 1,5-2,0 ц/га ташкил этди ҳолос.

Маълумки бир бош қорақўл қўйи учун йил давомида 9 цинтинер пичан (қуруқ хашак) ёки озуқа бирлигида ҳисобласак 425 озуқа бирлиги талаб этилади. Сигир, от, туя учун бу кўрсаткич қорақўл қўйига нисбаттан 6 баробар кўп яъни 54 цинтинирга тенг. Оқтоғ тоғ олди яйловларидаги ҳосилдорлик 3 ц/га ни ташкил этса демак бир бош қорақўл қўйи учун 3 гектар яйлов майдони керак бўлади.

Вахолангки Оқтоғ этакларидаги яйловларда боқиладиган чорва молларининг сони талаб этиладиган меъёрларига нисбаттан 5-6 маротаба кўпдир. Шунинг учун Оқтоғ этакларидаги табиий яйловларида фитомелорация ишлари олиб борилиши яъни юқори ҳосили сунъий яйловлар барпо этилса чорва моллари учун етарли даражада ем-хашак етиштириш мумкин.

Қорақўлчилик ва чўл экологияси илмий тадқиқот институтининг "Нурота" тажриба даласида олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра, табиий яйловларнинг ҳосилдорлигини оширишни кўп таркибли агрофитоценозлар (бирқанча ўсимлик турлари аралашмаси) барпо этиш орқали амалга оширилиши мақсадга мувофиқлиги исботланди. Бунда хар-хил вариантлар (Б 50%+ЯБ25%+Ў25%: Б25%+ЯБ50%+Ў25%: Б25%+ЯБ25%+Ў50%) синаб кўрилиб энг қулай вариант буталар 25%+ярим буталар50%+ўтлар25% эканлиги аниқланди. Тадқиқотларда барпо этилган агрофитоценозлардаги ҳарбир ўсимлик турининг яшовчанлиги ўсиши ва ривожланиши, ҳосилдорлиги аниқланди, шунингдек гектар ҳисобида ялпи ҳосилдорлик қайд этилди. Яйлов озучабоп ўсимликларнинг ўсиши ҳосилдорлиги улар вегетациясининг 4-йилда энг юқори поғонасига чиқади, кейинги йиллардаги ўсиш ривожланиш ва ҳосилдорлик кўрсаткичлари об-ҳаво шаройтларига боғлиқ равишда кўброқ ёки камроқ бўлишини назарда тутиб уларнинг хўжаликбоб хусусиятлари кўрсаткичларининг 4 йил вегетация даврини (жадвалда) таҳлил қиламиз.

Жадвал маълумотларига кўра ўсимликларнинг яшовчанлик кўрсаткичлари 63,8-73,4% ортиғида бўлиб ушбу кўрсаткичлар қурғоқчил шаройтида усувчи яйлов озучабоп ўсимликлари учун меъёрий ҳисобланади ва танлаб олинган ўсимлик турларининг қурғоқчил шаройтга мос эканлигидан далолат бермоқда.

Агрофитоценозлар таркибидаги ўсимликларнинг бўйи вегетациясининг 3-йилида ўсимлик турлари бўйлаб 69,3-129,4 см ни ташкил этди. Ушбу кўрсаткичлар уларнинг табиий ҳолда ўсаётган манзилидагидан икки баробар ортиқ эканлиги қайд этилди.

Яйлов агрофитоценозлар таркибидаги ўсимликларнинг хўжалик боб хўсусиятлари (ўсимликлар вегетациясининг 4/2020) йилги.

Нурота тажриба даласи:

Ўсимликларнинг г хаётий шакиллари ва улушлари	Фитоценоз	Яшовчанлигини суратда ўсимликлар сонинг донага махражда %	Ўсимликлар бўйи, см	Пичан ҳосилдор лиги, ц/га
Буталар 25 %	Саксовил 25%	$\frac{0,7 \pm 0,04}{66,2}$	129,4±4,1	2,4±0,06
Ярим буталар 50%	Изин 12,5%	$\frac{2,1 \pm 0,09}{72,6}$	95,3±3,4	3,3±0,08
	Чўғон 12,5%	$\frac{2,0 \pm 0,06}{65,3}$	98,1±3,6	3,1±0,05
	Терескен 12,5%	$\frac{2,3 \pm 0,07}{68,1}$	82,3±2,9	3,2±0,09
	Қуйровук 12,5%	$\frac{1,8 \pm 0,06}{63,8}$	75,6±2,5	2,6±0,07
Ўтлар 25%	Астрагал 12,5%	$\frac{3,9 \pm 0,1}{73,4}$	89,3±3,0	3,6±0,1
	Эркакўт 12,5%	$\frac{6,9 \pm 0,2}{68,4}$	69,3±2,8	1,4±0,09
	Жами:			19,6 ц/га

Табиий яйловларнинг ҳосилдорлиги ўта паст (1,5-3,0 ц/га) бўлганлиги учун уларнинг ҳосилдорлигини ошириш асосий вазифа эканлиги сабаби сўнъий яйловлар барпо этишдаги асосий мақсад яйловлар ҳосилдорлигини ошириш ҳисобланади. Турли ҳаётий шакли бута (саксовул) ярим буталар (Изин, Чуғон, Терескен, Қуйровук) ва ярим кўп йиллик ўтлар (Астрагал, Эркак ўт) дан барпо этилган яйлов агрофитоценознинг ҳосилдорлиги гектор ҳисобида 19,6 центенерни ташкил этди. Сўнъий барпо этилган агрофитоценознинг ҳосилдорлиги табиий яйловлар ҳосилдорлигидан 5-6 маротаба ортиқ эканлиги аниқланди.

Хулосалар:

1. Таббii яйловлар инқирозининг олдини олиш ва уларнинг ҳосилдорлигини ошириш учун сунъii яйловлар барпо этилиш ва улар куп таркибли агрофетоценозлар шаклида бўлиши мақсадга мувофиқ.

2. Агрофетоценозлар таркибидаги ўсимликлар 25-30 йил давомида муттасил юқори ҳосил тўплашини назарда тутсак, барпо этилган экинзорлардан кўп йиллар давомида фойдаланилади, сунъii барпо этилган агрофетоценозлар яйловлар ҳосилдорлигининг ошишига, ўсимликлар қопламида озўка боп ўсимлик турлари миқдорининг ортишига сабаб бўлади, шунингдек экинзорларда чарва моллари томонидан йилнинг барча мавсумларида еғиладиган ем-хашакнинг бўлиши ҳам диққатга сазовор.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Досбеҳов Б.А. методика полевого опыта М. "Колос" 1979-416 с.
2. Махмудов М.М. Халилов Х.Р. Научные основы по улучшению карасулеводческих пастбищ. Зооветеринария, 2015, №10.-С.39-41
3. Рахматуллаев А. Ландшафты хребта Актау, их рациональное хозяйственной использование и охрана. Ташкент, Издательство "Фан", 1991-108 С.